

Kevesen tudják Magyarországon, hogy Anne Frank *Naplójának* három változata létezik.¹

¹ Lásd erről Gerrold van der Stroom: *De dagboeken, 'Het Achterhuis' en de vertalingen*. In: *De Dagboeken van Anne Frank*, szerk.: David Barnauw és Gerrold van der Stroom, Amsterdam, Bert Bakker, 2004, 69–90.

Az első változathoz, melyet *a* verzióknak neveznek a kutatók, három füzet maradt fenn, melyek közül az első, a kockás borítójúként elhíresült album Anne tizenharmadik születésnapján, 1942. június 12-én kezdődik (ezen a napon kapta ajándékba az emlékkönyvet), és ugyanennek az évnek a végéig tart. A második és a harmadik iskolai füzetbe írt naplóbejegyzések az 1943. december 22-től 1944. augusztus 1-jéig terjedő időszakot dolgozzák fel. A hátsó traktus lakóit három nappal később tartóztatták le. Az 1943-as évben készült napló vagy naplófüzetek, azaz az e korszakot felölelő *a* verziók elvesztek, fennmaradt azonban az ezt a korszakot is tárgyaló második, *b* verzió, melyet színes, különálló papírlapokra írt. Hogyan és miért született a második, *b* verzió?

1944. március 28-án a Londonba emigrált holland kormány oktatásért, művészetért és tudományért felelős minisztere, a liberális Gerrit Bolkestein a következő nagy hatású beszédet intézte a holland néphez az illegális Oranje rádióban, melyet a hátsó traktus lakói rendszeresen hallgattak:

*A történelmet nem lehet csupán hivatalos dokumentumok és archív anyagok alapján írni. Ha utódaink a maga teljességében akarják megérteni, min ment keresztül népünk ezekben az években, és mi mindenben sikerült győzelmet aratnunk, akkor éppen az egyszerű írásokra van szükségünk – egy-egy naplóra, egy munkásnak Németországból küldött leveleire, egy tiszteletes vagy egy tiszteendő prédikációira. Ha sikerül ezekből az egyszerű, hétköznapi anyagokból egy minden elképzelést felülmúló, hatalmas mennyiséget összegyűjtenünk, először csak akkor tárulkozik majd eléink igazán szabad-ságharcunk panorámája a maga teljes mélységében és fényében.*²

² Uo., 69. (saját fordítás).

Anne e beszéd hatására elhatározta, hogy egy későbbi, háború utáni kiadás céljából igazi regénnyé formálja addigi naplójegyzeteit, ezért a már említett színes papírlapokon újraírja azokat, saját szövegeit megszerkeszti, irodalmi formába önti. Ezt nevezik a *Napló b* verziójának. Az újraírás munkáját sem tudta befejezni: 1944. március 29-ig jut el vele. A *c* verzió pedig az *a* és *b* verzió Otto Frank által összeszerkesztett változata, melyből egyes részek különféle megfontolásokból – az Auschwitzban és más haláltáborokban elpusztult bujkáló társaira, elsősorban feleségére való tekintettel – kimaradtak. Míg Anne az *a* és a *b* verzióban a vele bujkáló másik hét embert saját nevén említi, addig Otto az Anne által kitalált álneveket használja az általa összeszerkesztett verzióban. Ez a változat 1947-ben jelent meg először hollandul úgy, hogy még a holland Contact Kiadó is rövidített Otto Frank gépiratán. Az első német fordítás egyébként a teljes gépirat alapján készült, így hosszabb is az első holland kiadásnál.

Mi a jelentősége Anne Frank e saját, naplóját újraíró projektjének? Egyrészt az, hogy tudatában volt annak, hogy maga a naplóírás, az írás aktusa életben maradásának tétje. Amikor Fritz Pfefferrel, a fogorvossal osztozkodnia kellett a szobáján és az egyetlen íróasztalon, kiharcolta magának a napnak azt a szakaszát, amikor csakis ő ülhet ott. Pfeffer nem értette, mi lehet olyan fontos egy gyereknek, amiért annyira ragaszkodik az íráshoz. Fritz Pfeffer Neuengammében pusztult el, Anne Bergen-Belsenben. De Pfeffer neve Anne Frank Naplójának köszönhetően maradt fenn, egyébként a névtelen hatmillió egyike lenne. Anne nemcsak önmaga, hanem másik hét ember „emlékmécsese” is lett. További fontos mozzanat a *Napló* újraírásában Anne politikai, írói elkötelezettsége és tudatossága. Azokkal szemben, akik arra hivatkoztak, hogy nem tudták, mi történik a haláltáborokban, Anne a hátsó traktus elzárt világában az egyébként illegálisan birtokolt rádiónak köszönhetően mindenről tudott, és mindent regisztrált. Példaképpen arra, milyen mértékben volt tisztában nemcsak a hollandiai, hanem a világpolitikai eseményekkel is, csak egyetlen mondatot idézek a *Napló*ból. 1944. március 31-én ezt írja: „Német csapatok megszállták Magyarországot, ott még egymillió zsidó él, most ők is sorra kerülnek.”⁵

⁵ *Anne Frank naplója. 1942. június 12.–1944. augusztus 1.*, ford.: Bernáth István, Budapest, Park Kiadó, 1999, 221.

Az újraírt *Napló* szövege egyébként stilisztikailag is letisztultabb, a feleslegesnek ítélt részletek kikerültek belőle, viszont filozófiai eszmefuttatásokkal gazdagodott, egy sokkal érettebb, elmélyültebb szerző műve. Olyan témaköröket érint, mint az anya-lány kapcsolat, a gyerekevelés kérdései, a feminizmus, a történelem, az irodalom és a politika, önmaga fejlődésének pszichológiai elemzése vagy a szabadság kérdése. Az *a* verzió némely szexualitásra utaló passzusait

Anne maga húzta ki a *b* verzióból, nem pedig édesapja, Otto Frank a maga *c* verziójából, ahogy ez a köztudatban tévesen elterjedt.

Kevesen tudják, hogy Anne Franknak a *Napló*ján kívül más munkái is voltak. Külön könyvecskébe írta a számára nehéz szavakat és Margot-val együtt egész katalógusrendszert készített a könyvekről, amelyeket olvastak. Ezek a katalóguscédulák elvesztek. Fennmaradt azonban egy 33×14 cm-es pénztárkönyv, az úgynevezett *Szép mondatok könyve* (*Mooie-zinnenboek*), amelybe Anne a számára valamilyen szempontból fontosnak ítélt szépirodalmi idézeteket gyűjtötte ki az általa olvasott könyvekből. Goethe, Shakespeare, Thomas More és Galsworthy mellett többek között Harsányi Zsolt-nak (1887–1943), a kor népszerű lektűrírójának villámgyorsasággal hollandra fordított és megjelentetett három életrajzi regényéből is szerepelnek idézetek: a *Magyar rapszódia*ból (Lisztről), a *Mégis mozog a föld*ből (Galileiről) és az *Élni jó*ból (Rubensről). Fennmaradtak továbbá különféle jegyzetei (ezek egyike feltehetően Habsburg Máriaival kapcsolatos), egy franciából készített iskolai fordítása, királyi dinasztiaik családfái és az *Egyiptomkönyv*. Legfontosabbak ezek közül irodalmi értékű, külön füzetbe írt elbeszélései és történetei, amelyekre a későbbiekben még visszatérek. Ezekon kívül Margot is vezetett naplót, de az nem maradt ránk. Otto Frank végrendeletében Anne minden írását a holland Háborús Dokumentumok Intézetére (NIOD) hagyta.

Anne Frank írásai: háborús dokumentumok vagy szépirodalom

Már a *Napló a* verziója is egyértelműen bizonyítja, hogy szépirodalmi igénnyel íródott. 1944. május 11-én kelt a következő bejegyzés:

...régóta tudhatod, hogy leghőbb vágyam újságíróvá, később pedig híres íróvá válni. Hogy ebből a nagyzási hóbortomból (mániámból!) lesz-e valami, majd meglátjuk, témáim mindenesetre vannak. A háború után szeretnék kiadni egy könyvet A hátsó traktus címmel, kérdés, hogy sikerül-e, esetleg a naplóm jelentetem majd meg.⁴

⁴ Uo., 263.

Gerrold van der Stroom holland Anne Frank-kutató, komolyan véve Anne Frank e szándékát, a *Napló* formai és tartalmi elemzésével bizonyítja annak szépirodalmi értékeit.⁵

⁵ Gerrold van der Stroom: *Anne Frank, een miskend literair fenomeen* (Anne Frank, egy félreismert irodalmi jelenség), *Volkskrant*, 2014. november 5.

Van der Stroom néhány argumentuma a *Napló* irodalmi értékének bizonyítása mellett számos következtetéshez vezethet, elsőként a *Napló* elnevezésének gesztusáról. Anne kedvenc lányregényeinek szerzője, Cissy van Marxveldt (1889–1948) holland író *Joop ter Heul*

címen egy levélregény-sorozatot jelentetett meg, melyben egy gimnaziista lány barátnőjének írt levelei adják meg a regények formáját. Anne e regénysorozat egyik szereplője után Kittynek hívja naplóját, amellyel ez a gesztus egyszersmind intertextuális utalássá válik, annak gazdag interpretációs lehetőségeivel együtt. Ezenkívül a napló alapvetően monologizáló műfaját ily módon sikerült dialogizálónak tennie: a napló olvasóiként szép lassan mindnyájan Kittyvé leszünk. A naplólevelek szövege a dialógus elképzelt terében másképpen szerveződik, mint egy akár eleve nyilvánosságra szánt napló. Önreflexióra, morális kérdések megvitatására, politikai híradásra, a legbelsőbb érzések és indulatok közlésére, sokkal dinamikusabb szövegalkotásra ad alkalmat, mint a hagyományos napló, amelyben gyakran fordulnak elő hétköznapi események száraz összefoglalásai, érdektelen részletek is. Kitty szerepe ráadásul háromszorosan is fikcionális: egyrészt a már említett Cissy van Marxveldt kitalált figurája, másrészt Anne egy fikcióból átemelt fikcionális barátnőjévé lép elő, harmadrészt egy olyan szereplő, aki mintha időn és téren kívül létezne, aki mintha valami földönkívüliként lebegne valahol. Ez egyszersmind a narratív lehetőségek gazdag tárházát kínálja, hiszen még az ismert dolgokról is be lehet számolni, mert Kittyt Anne olyasvalakinek posztulálja, aki nem tud semmiről. Ugyanakkor a mindent megmagyarázás kényszerét is jelenti, mert nem elég csak az utalás szintjén megemlíteni bármit is, mindent ki kell fejteni részletesen. Ily módon Anne az eredetileg nem fikciós napló műfaját levélformába önti, így a levél eredetileg szintén nem fikciós műfaját ezzel a csavarral mégis fikcióba forgatja, azaz valójában irodalmi-esztétikai értékekkel bíró levélregényt tartunk a kezünkben. Továbbá, akárcsak a holland irodalom 19. századi óriásának, Multatulinak a *Max Havelaar* (1860) című regényében, itt is helyt kap egy sor más műfaj, más szövegfajta is: házirend, étlap, versek, elbeszélések, esszék és Margot levelei is. Ez a műfaji sokszínűség retorikai gazdagsággal ruházza fel a napló-levélregényt.

A fentiek alapján kétségtelen, hogy a *Napló* sikerét nemcsak az általa feldolgozott tárgynak köszönheti, nemcsak annak, ahogyan Anne Frank személyes életének tragikus vége új dimenziókba helyezte a *Naplót*, hanem a megírás módjának is, amivel abba az irodalmi hagyományba kapcsolódik, amelyet női írásmódnak neveznek. E női írásmód elemei közé tartozik az apró részletek megfigyelése, az önreflexió, az írás mint „plot”, ahogyan ezt Susan Lanser feminista narratológiájában a nők társadalmi „bezártságával” magyarázza. Anne Frank *Naplója* kiválóan alkalmas a narratológia elemeinek szemléltetésére: ilyen a tér szimbolikus jelentése (lásd a hátsó traktus történeti, konkrét és szimbolikus dimenzióit), az idősíkok többfélesége (a hátsó traktusbeli szubjektív és a közeli Westertoren harangütései jelezte objektív idő), a főszereplők segítői és akadályozói, a karakterek árnyalt elemzése és az elbeszélői perspektíva,

amely egyes szám első személyűből gyakran perszonalissá vagy a dialógusok alkalmazásával drámaivá válik.

Anne Frank szépirodalmi tehetségét mindemellett elbeszélései és történetei is bizonyítják. Az ezeket tartalmazó kötetben tizenkét naplóbejegyzés és harminc fikciós történet szerepel.

Susan Nalbantian amerikai irodalomtudós alkotta meg az „esztétikai önéletrajz” terminust Virginia Woolf, James Joyce, Marcel Proust és Anaïs Nin regényeire alkalmazva, amelyekben az önéletrajzi elemeknek irodalmi transzformációs stratégiái érhetőek tetten. E stratégiák közé tartozik az idő, a tér, valóságos tárgyak és karakterek transzformációja. Ezek közül az Anne Frank-történetekben a szülőkkel kapcsolatos obszesszió, a gyermekkor befejeződése, a hétköznapi élet transzformációja és az élet interiorizálásával teremtett költői valóság jelenik meg. Ezen transzformációkat Anne Frank az analógia, a kontraszt és a behelyettesítés módszerével hajtja végre.

A fent említett narratív stratégiák minden történetben és elbeszélésben fellelhetők, amelyeken keresztül átcsillan Anne Frank saját élettörténete – emiatt nevezhetők ezek a szövegek is esztétikai önéletrajznak. Proust fordulatá-

al élve, Anne Frank e szövegekben visszafelé újraolvassa az életét.

A szülőkkel kapcsolatos obszesszió Anne Frank szövegeiben általában az anya elleni lázadásban jelenik meg. A *Napló* egyik motívuma a valóságos Anne lázadása valóságos édesanyjával szemben. Az anyai modell meghaladásának szándéka több elbeszélésnek és történetnek is vezérmotívuma, például a *Kata* és a *Katrientje* című mesékben, ahol az anyafigura képviseli a realitások és elvárások sokszor szeretetlen világát a jövőjét a háztartás világán túl elképzelt, álmodozó és szeretetre vágyó kislánnyal szemben. A felnőtté válás szimbolikus útja jelenik meg az *Eva álma* című mesében, amelyben egy erdei tündér érteti meg a főhőssel a külső és a belső értékek dichotómiáját és azt, hogy hogyan lehet ez utóbbiakat az előbbiekkal szemben érvényesíteni. A *Blurry, a Világfelfedező* című mesében, mint szinte valamennyi szövegben, a bezártságból való kitörés – mutatis mutandis a hátsó traktus bezárt világából való kitörés vágya – is megjelenik. A főhős egy játékmackó, aki a pikareszk regények hőseihez hasonlóan kalandok sorozatát éli át, de amikor visszatér édesanyjához, akitől a történet elején menekülni akart, és aki felteszi a kérdést, sikerült-e felfedeznie a világot, csak tagadólag tud válaszolni. Itt a kontraszt alkalmazásával találkozunk: a hátsó traktusba bezárt Anne Frank csak a könyvek világán keresztül indulhatott világfelfedező útra, míg az általa elképzelt játékmackó úgymond a valóságos világ valóságos kalandjainak sorozatán keresztül ugyanúgy nem tudja megismerni azt. Anne máshol is fel-felbukkanó agnoszticizmusának talán legszebb példája a *Blurry*. A bezártságból való kitörés, a természet mint a szabadság metaforája egyébként szinte mindegyik szövegben megjelenik. A *Cady élete* című regénykezdeményben pedig valamennyi téma, motívum és transzformáció nyomon követhető. A balesetet szenvedett, kórházban lábadozó Cady számára a kórház

bezárt világa a hátsó traktusba való bezártsággal analóg. Bontakozó szerelme Hans iránt a Peter van Pelsszel bontakozó szerelemre rímel. A kórházból az erdőbe tett kirándulások a tündérmesékhez hasonlóan az életbe való kilépés, az eltévedés és az önmagára találás lehetőségeit tartogatják. A kórházban őt meglátogató apa és anyja figurája analógiát alkot Anne apja iránti vonzalmával, illetve az édesanyjával való szembehelyezkedéssel. A főkarakter transzformációját úgy hajtja végre a mű, hogy Cadyt keresztény kislányként ábrázolja, aki zsidó barátnőjével, Maryvel vállal szolidaritást, de végig kell néznie annak elhurcolását. A történet így zárul:

*Cady már nem tudta, mit mondjon vagy gondoljon, erre a nyomorúságra, amit olyan világosan látott maga előtt, már elfogytak a szavak. Fülében ajtókat csapódtak, hallotta a gyerekek sírását, és maga előtt látott egy csapat durva, felfegyverzett férfit, mint amilyen az is volt, aki a sárba taszította őt, s közöttük a kiszolgáltatott és magányos Maryt. Maryt, aki ugyanolyan, mint ő.*⁶

⁶ Anne Frank: Cady élete. In: *Mesék és történetek a Hátsó traktusból*, ford.: Gera Judit, Budapest, Libri, 2014, 187.

E mondatok ereje nemcsak abban rejlik, hogy bennük Anne Frank, az író, hajszálpontosan megjósolja saját sorsát, hanem abban is, ahogyan saját pozíciójának transzformációjával az irodalom lényegét fogalmazza meg: az irodalom konstruált történetei mindig rólunk, magunkról szólnak, csak tudni kell olvasni őket. Anne történetei bizonyosságul szolgálnak arra, hogy a történeteket a konstrukció, a különböző transzformációk és narratív stratégiák teszik irodalmi-esztétikai élménnyé, ugyanakkor a konstrukción átcillanó megélt élet személyessége teszi őket egyszersmind az emberi szolidaritás megkerülhetetlen imperatívuszaiává.

Az Anne Frankról szóló projektek

Anne Frank mint téma is projektté változott. Az amszterdami Anne Frank Alapítvány 1957-es, az Anne Frank Ház 1960-as múzeumként történő megnyitása – manapság több mint félmillió látogatója van a hátsó traktusnak –, valamint a bázeli Anne Frank Alapítvány 1963-as Otto Frank által történt megalapítása óta világszerte tananyagként oktatják személyes történetét és a *Naplót*. A múzeum mellett ifjúsági oktatási központot nyitottak különböző, Anne Frank eszméinek propagálása céljából és a másságról szóló, elsősorban ifjúsági programok számára. 2014 őszén az Anne Frank Ház, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár és az ELTE Néderlandisztika Tanszékének közös szervezésében nyílt meg Budapesten az *Olvasd és írd Anne Frankkal* című interaktív kiállítás, amely a kilenc-tizenöt éves generációhoz szól, és nem a holokauszt áldozatát, hanem a kreatív Anne Frankot kívánja bemutatni. Magyarországon azonban nemcsak a kilenc-

tizenöt éves generációhoz kell hogy szóljon ez a kiállítás: az egyetemisták között is sokan vannak, akik nem olvasták a *Naplót*, akik, ha középiskolában fognak tanítani, különbséget kell, hogy tegyenek Wass Albert, Tormay Cécile és Anne Frank között.

Amikor 1957-ben egy dán irodalomtörténész, Harald Nielsen a svéd *Fria Ord* lapban megjelentetett két cikkében megkérdőjelezte a *Napló* valódiságát, a hasonló módon kétkedők száma egyszerre megnőtt: Lothar Stielautól, a lübecki főiskola angoltanárától kezdve a svéd Dietlieb Feldererén át a francia Robert Faurissonig, a lyoni egyetem munkatársáig többen próbálták bebizonyítani, hogy a *Naplót* nem Anne Frank írta, illetve hogy a *Napló* teljes egészében hamisítvány. A hollandiai Háborús Dokumentumok Központja alapos és évekig tartó törvényszéki írásvizsgálattal bizonyította be: a *Napló* igenis Anne Frank kézírásával készült. Ehhez kapcsolódva jelent meg a *Napló* 1986-os első kritikai kiadása, melyben nemcsak a kéziratról közöltek bizonyító erejű fényképeket és tanulmányokat, hanem egymás alá nyomtatva publikálták Anne Frank *Naplójának* három változatát ezzel lehetővé téve a kutatók számára a változatok tartalmi, formai és stilisztikai összehasonlítását.⁷

⁷ Lásd erről David Barnouw: *Aanvallen op de echtheid van het dagboek (A napló valódiságát ért támadások)*. In: *De Dagboeken van Anne Frank* szerk.: David Barnouw és Gerrold van der Stroom, Amsterdam, Bert Bakker, 2004, 99–122

Az Anne Frankról szóló projektek másik legfontosabb szegmensét természetesen a fordítások alkotják. Az 1947-es első holland kiadást 1950-ben követte az első német kiadás a heidelbergi Verlag Lambert Schneidernél. A fordítást a berlini származású, de annak idején szintén Hollandiába menekült Anneliese Schütz, Otto Frank ismerőse jegyzi. A *Das Tagebuch der Anne Frank* körülbelül négyezeröttszáz példányban jelent meg, mérsékelt sikerrel. 1955-ben látott napvilágot a német zsebkönyvkiadás, ezúttal a Fischer Büchereinél, s most már elsőpró sikert aratott.

Szintén 1950-ben jelent meg a francia kiadás a Calmann-Lévy Kiadónál, *Journal de Anne Frank* címmel, T. Caren és Suzanne Lombard fordításában.

1952-ben következett az angol és az amerikai kiadás, *The Diary of a Young Girl* címmel. A fordítást B. M. Mooyaart-Doubleday jegyezte. Otto Frank kérésére a londoni Vallentine, Mitchell & Co. Ltd. felkérte a fordítót, hogy fordítsa le azokat a részeket is, amelyek a német fordításban szerepeltek, a holland eredetiben azonban nem. Mooyaart-Doubleday hamarosan szállította a kért részleteket is. Így az angol kiadás hét bekezdéssel többet tartalmaz az első holland kiadásnál, sőt egy ismeretlen eredetű betoldás is szerepel bennük.

Ezeket a fordításokat követték a többiek, a világ szinte minden részében. Mai becslések szerint több mint harmincmillió példányt adtak el belőle. 1955-ben az Egyesült Államokban színpadra adaptálták,

1959-ben ugyanott filmesítették meg első ízben. Mind a színházi adaptációt, mind a filmet továbbiak követték, máig újabb és újabb felfogású feldolgozásokkal próbálkoznak szerte a világon.

A magyar kiadások és adaptációk története még feldolgozásra vár. A *Napló* elsőként 1958-ban jelent meg az Európa Kiadó gondozásában, *Anna Frank naplója (A hátsó traktus)* címmel, a fordítás F. Solti Erzsébet munkája, a kötetet Pap Klára rendkívül finom vonalú, viszszafozott, kizárólag a lényegre koncentráló, költői grafikai illusztrálják. E kiadás 1959-ben újra megjelent, majd ezt követték 1962-ben, 1973-ban, 1980-ban, 1982-ben különféle kiadóknál különféle kiadások, sokszor más, hasonló tematikájú naplókkel társítva, utószavakkal ellátva. 1999-ben a Park Kiadó új fordításban adta ki a fülszöveg szerint a teljes változatot, Bernáth István autentikus fordításában. Ez a változat azóta rendszeresen megjelenik, legutóbb 2013-ban. Ez a kiadás már kiegészült azzal az elveszettnek hitt pár oldallal, amely váratlanul bukkant fel nemrég. Anne Frank elbeszélései *Mesék és történetek a Hátsó traktusból* címmel 2014-ben jelent meg először szintén a Park Kiadó gondozásában. A kötetet a Frank családról készült fotókon kívül hat tanulmány is gazdagítja, kettő Mirjam Pressler tollából (*Anne Frank élete, Anne Frank családjának története*), egy Gerhard Hirschleréből (*A történelmi háttér*), Francine Prose pedig a napló befogadástörténetéről írt. Gerrold van der Stroom írása áttekintést nyújt a mesék és történetek keletkezéstörténetéről, a fordító utószava pedig a fordítás nehézségeiről szól.

Színpadon először 1957-ben, Ádám Ottó rendezésében láthatta a magyar közönség a Goodrich–Hackett-féle amerikai színházi adaptáció alapján, Vass Évával a főszerepben. Ezt követően a Pécsi Nemzeti Színház is bemutatta a darabot, Anne Frankot Margittai Ági alakította. A legutóbbi feldolgozást a Budapesti Táncszínház jegyzi *Kislányom, Anne Frank* címen, Földi Béla koreográfiájában. A táncelőadás közben az Otto Frankot játszó Gálffi László olvas fel részleteket a naplóból. Mint említettem, a magyar recepció tudományos feldolgozása még nem fejeződött be. Ezért ez a felsorolás sem teljes. A kutatás azonban folytatódik.⁸

⁸ Ez a tanulmány a 111786-os számú OTKA-támogatással jött létre.

